

“Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége”
BUKSZ-beszélgetés a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal feloszlataásáról
Lóvei Pál – Klaniczay Gábor

A BUKSZ-Beszélgetéseket lapunk első évtizedében Bence György javaslatára kezdtük szervezni, előbb Csáky Marianne, majd Mihalitz Csilla készítette őket. A kilencvenes években, a rendszerváltás utáni évtizedben az volt a célunk ezekkel a beszélgetésekkel, hogy bemutassuk és kifaggassuk az újonnan felépülő kulturális intézmények vezetőit vagy főszereplőit. Megkérdeztük, hogyan élnek (nem élnek-e vissza) újonnan keletkezett hatalmukkal és lehetőségeikkel a kultúra és a tudomány világában. Amikor most felújítjuk ezt a műfajt, alapvetően más a helyzet. Ma elsősorban nem építik, hanem rombolják a kultúra és a tudomány intézményeit Magyarországon, a múzeumoktól az akadémiai intézetekig, az egyetemektől a színházakig, a kétnyelvű gimnáziumoktól a független ifjúsági klubokig. Az értelmiség döbbenet és tehetetlenül nézi, hogy megy veszendőbe nemcsak mindaz, ami az elmúlt két évtizedben, hanem sok minden abból is, amit az elmúlt két évszázadban felépült. Az egyetlen, amit tehetünk – a falra hányt borsónak számító tiltakozások, petíciók fogalmazása mellett – a veszteségek gondos dokumentálása, a pontos krónika összeállítása. Susan Sontaggal azt a címet adhatjuk neki, hogy “A pusztulás képei”.

Mostani beszélgetésünk a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal feloszlataásával kapcsolatos. Ahogy mondani szokták – sajnáljuk az apropót.

(A beszélgetés időpontja: 2012. szeptember 23.)

K. G.: Amikor megjelent a hír szeptember 5-én a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal megszüntetéséről, mindenki megdöbben. Tudtuk, hogy a KÖH már régóta nem kedvence a kormányzatnak. Az átszervezés úgy kezdődött, hogy 2011 januárjában elvették a KÖH regionális irodáit, átrendelték a területi felügyelőket először a kormányhivatalokba, majd úgy döntöttek, hogy jövőre átkerülnek a járásokhoz. Közben ez év júniusában megvonták a kormányhivatalok örökségvédelmi irodáitól az építési hatósági jogkört, ez vezetett oda, hogy a KÖH elnöke, dr. Tamási Judit beadta a lemondását. De az még a rémálmokban sem jutott senkinek se eszébe, hogy mindezt az követi, hogy a Kormány egyik napról a másikra elhatározza ennek a fontos országos intézménynek a felszámolását. Ekkora rombolásra még az utóbbi időben sem volt példa. Erről beszélgetünk Lóvei Pállal, a (felszámolás alatt álló, illetve éppen megszűnt) Kulturális Örökségvédelmi Hivatal tudományos részlegének

tudományos munkatársával. Kezdjük talán azzal, hogy röviden elmondod: mióta létezik ez az intézmény, hogy működött majdnem másfél száz év során? Lássuk, mi az, amit most hirtelen felindulásból eltörölt a Kormány.

L. P.: Ebben az évben ünnepelte az intézményes magyarországi műemlékvédelem a fennállásának 140. évfordulóját. 1872. április 4-én alapította meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságát. Azért volt ideiglenes, mert még nem volt mögötte törvényi háttér, és amikor 1881-ben megszületett az első műemlékvédelmi törvény, akkor 1882-től a Bizottság neve Műemlékek Országos Bizottságává (MOB) változott. Létrehozásának a folyamata egy negyed századdal korábbra vezet vissza. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága kassai és eperjesi vándorgyűlésén (1846) merült fel először az építészettörténeti emlékek védelmének szükségessége, az akkor meglátogatott kassai dóm kapcsán, ehhez a kezdeményezéshez aztán a Magyar Tudományos Akadémia 1847-ben felhívással csatlakozott. A '48-49-es forradalom és szabadságharc és az utána következő időszak nem tette lehetővé egy önálló magyarországi szervezetnek a felállítást, viszont létrejött a magyarországi területekre is hatáskörrel bíró bécsi székhelyű Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale (Az Építészeti Emlékeket Kutató és Fenntartó Központi Bizottság), amely német párhuzamok alapján született. A Central-Commission publikációs fórumain jelentek meg először a magyarországi műemlékek, például Ják vizsgálati eredményei is. Amikor 1872-ben megalakult a magyarországi bizottság, annak felépítésbeli előzményét és példaképét ez az osztrák bizottság jelentette. A Műemlékek Országos Bizottságának, amely 1949-ig állt fenn ezen a néven, egy rendszerint politikai (bár volt amikor politikai és szakmai) kinevezett elnök állt az élén, és volt egy előadója, az ügyek fő irányítója. Ez az előadó mindig tudós, rendszerint művészettörténész vagy régész volt.

K. G.: Tudnál egy-két példát mondani, kik töltötték be ezt a tiszteletet?

L. P.: Az első Henszlmann Imre volt 1888-ig, utána Czobor Béla lett, aki a haláláig, 1904-ig látta el ezt a feladatot. Utána Éber László következett, akit 1920/1922-ben váltottak aztán le. Volt egy bizottsági építész, a kezdetektől hosszú ideig Schulek Frigyes, és a Bizottságot bizottsági tagként aztán olyan nem javadalmazott, társadalmi munkában dolgozó, nagyon illusztris személyiségek alkották, akik a tudomány, művészettörténet, régészet, építészet, ritkábban a társadalmi, egyházi szervezetek képviselőitében voltak bent a Bizottságban. A Bizottság kezdetben 15 főből állt, és az ő munkájukat országsszerte úgynevezett levelező tagok, társadalmi munkában dolgozó levelezők segítették, akik tanítók, rajztanárok, egyházi személyiségek voltak. Sokszor a helyi vezetők közül kerültek ki, voltak köztük püspökök,

érsekek is. Nyilvánvalóan ők a műemlékek helyreállítása során voltak a munka, a feladat számára fontosak, míg a „mezei” levelező tagok feladata az volt, hogy elősegítsék az információ gyűjtését a Bizottság számára, segítsék a Bizottság tagjainak a helyszíni szemléit, biztosítsanak történeti adatokat, készítsenek felméréseket, fotókat ahhoz, hogy a műemlékvédelem, a műemlékek ügyeiről hozandó központi bizottsági döntések számára meglegyen az a tudományos információs bázis, ami a döntéseket lehetővé teszi.

K. G.: Általában hány döntést hozott ez a Bizottság? Mi volt az ügymenet, mennyi ügy került egy ilyen bizottság elé?

L. P.: Megvannak a MOB-nak az iktatókönyvei, illetve az irattárnak azok az iratai, amelyeket idővel nem selejtezték ki. Ezek évente néhány száznyira rúgnak, fokozatosan nőtt a számuk, ez persze nem azt jelentette, hogy ennyi műemlékkel foglalkozott abban az évben az Országos Bizottság, egy-egy ügy több iktatási számon kapcsolódott egymáshoz, és a bizottsági üléseken egy külön iktatási számon helyezték el azokat a jegyzőkönyveket, amelyekben 15-20-25 akkor végigtárgyalt ügyet és a döntéseket jegyezték föl. Az ügyek egy részét maga a Bizottság kezdeményezte, például az információgyűjtéshez szükséges lépésekkel, nagyon fontos műemlékek állami költségen történő helyreállításával kapcsolatban. Óriási iratanyaga volt így az évek során a vajdahunyadi várnak, a visegrádi Salamon toronynak. Külön tétel volt, de a MOB irattárában őrzik a budai Nagyboldogasszony-templom helyreállításának az iratanyagát, és más fontos egyházi helyreállítások is voltak: a kassai Szent Erzsébet-templom, a pécsi Székesegyház. Ezek adták az iratok gerincét.

K. G.: Ezek szerint az, amit ma Pécsen, vagy Budán a Mátyás templomban, vagy Kassán láthatunk, olyan helyreállítások voltak, amelyek irányítása, a végleges döntés ennek a Bizottságnak a kezében volt? Ők voltak azok, akik ezeket a terveket kidolgoztatták, jóváhagyták? Ők voltak az építtetők vagy az egyházak?

L. P.: A pécsi Székesegyháznál az építtető egyértelműen a Pécsi Püspökség volt, és mivel Kassán a középkori plébániatemplom akkor már székesegyház volt, tehát ott is a Püspökség. A Nagyboldogasszony-templomnál Budapest Főváros volt a templom kegyura és így az építtető. De biztos, hogy van, ahol a MOB-nak komoly kezdeményező lépései voltak...

K. G.: Hiszen az utóbbinál Schulek Frigyes volt az építész.

L. P.: ...mint a Salamon toronynál vagy Vajdahunyadnál. Annyi biztos, hogy ezeknek a nagy helyreállításoknak az elvi megalapozása és aztán a tervek kidolgozása során a folyamatos ellenőrzés, kontroll, megvitatás helyszíne a MOB volt.

K. G.: Volt érdemi tudományos vita? Voltak olyan esetek, amikor eltértek a koncepciók, hogy hogyan kell ezeket a műemlékeket helyreállítani?

L. P.: A kezdeti időszakban, a purista, stílszerű helyreállítás korszakában ez egy nagyon általános irány volt, de persze abban, hogy mi hogy valósuljon meg, nem mindig értett mindenki teljesen egyet. Idővel aztán változtak a szempontok. Például Steindl Imre már nem kapta meg az engedélyt arra, hogy felépítse a kassai dómnak a részben hiányzó déli tornyát. Voltak olyan tervek a Nagyboldogasszony-templomnál is, hogy az nagyszabású, kéttornyos, szimmetrikus nyugati homlokzattal épüljön újjá, végül – szerencsére – ez sem valósult meg, végül is a MOB és ennek nyomán az építész is tartotta magát ahhoz, hogy a megmaradt dolgok szolgáljanak alapul a tervekhez. Ezzel együtt – mind Kassán, mind Budán – az épület nagyon jelentős részeit teljesen lebontották, és nem is teljesen eredeti formájukban építették újjá. A pécsi Székesegyháznál is ez történt. Ezek a műemlékek jelentős mértékben a XIX. század második felének építészeti és műemlékvédelmi produkciójához tartoznak, ahol az eredeti középkori szubsztancia nagyon jelentős mértékben sérült.

K. G.: Nyilvánvalóan volt egyféle kortárs konszenzus abban, hogy mi az, amit helyre kell állítani, mi az, amit meg kell őrizni, mi az, amit nyugodtan le lehet bontani vagy tökéletesíteni kell, hiszen Viollet le Duc korában vagyunk. A XIX. századi építészek jobban tudni vélték, hogy mit akartak a gótikus építészek csinálni, mint maguk a gótikus építészek. Az a kérdés, hogy lehet-e azt mondani: amikor ez a Bizottság elkezdett működni, az szakmai kontroll alá helyezte az építő és helyreállító tevékenységet? Egyrészt segítséget adott nekik, másrészt – az adott pillanat tudományos konszenzusára támaszkodva – féket jelentett a dilettáns, amatőr és egyéb érdekeknek alávetett helyreállítások megakadályozására.

L. P.: Ezt mindenképpen el lehet mondani. Ha nem jött volna létre ez a műemléki szervezet, akkor egész egyszerűen a potenciális műemlékek ugyanolyan módon lettek volna továbbra is kezelve, mint addig, tehát az állandó újjá- és átépítés lett volna osztályrészük. Egész biztos, hogy azáltal, hogy a műemlékvédelem megszületett, nagyon sok minden meg tudott maradni már. Ehhez járult az az óriási, egyre növekvő tudományos bázis, amelyet a Bizottság felépített, és amely a gyűjteményeiben testesült meg és testesül meg ma is.

K. G.: El tudnád mondani, hogy melyek a főbb részei ennek a gyűjteménynek?

L. P.: Eredetileg ez egy egységes gyűjtemény volt, a levelező tagok által kitöltött adatlapokkal kerültek be a különböző gyűjteményrészekbe egy-egy iktatási számon az írásos anyagok, a tervlapok, rajzi felmérések, fotók. Jelen pillanatban a műemléki gyűjtemények irattárból, tervtárból, fotótárból állnak, és van egy nagyon komoly szakkönyvtár.

K. G.: Ez hatalmas kincs, minden újabb műemléki helyreállításnál végig lehet nyomozni, hogy mi történt az illető épülettel legalábbis a XIX. század közepe óta, de talán még régebről is, mert gondolom, gyűjtöttek korábbi dokumentációt is ehhez, hiszen a XIX. században is

folytattak történeti kutatásokat. Onnantól kezdve ez az adattár minden újabb beavatkozást, minden újabb építkezést dokumentált, ez az élő emlékezete a műemlékek fenntartásának.

L. P.: A fotótárban az 1850-es évektől található komoly fotótörténeti értékkel is bíró felvételek, köztük hatalmas 30×40-es nagy üvegnegatívok, amelyek segítségével dokumentálták a XIX. század végén, XX. század elején a műemlékeket. A tervtár lényegében a műemléki szervezet megalakulásával kezdett el kiépülni, tehát abban lényeges mennyiségű korábbi anyag nincs. Viszont a könyvtár komoly korábbi állagokkal is rendelkezik. És természetesen az irattár is jelentős tudományos információs adattár. Alapul szolgál a későbbi időszakok, a mai napok helyreállításaihoz is, illetve minden olyan műemléki döntéshez, amely olyan épületre vonatkozik, amelyeknek már korábban valamiféle műemléki előtörténete volt, és ennek ebben a gyűjteményben nyoma van. Hozzá kell tenni, hogy ez mondjuk 1919-20-ig tartalmazza a teljes Kárpát-medence műemlékállományának, az akkor műemléknek tartott állományának az anyagait.

K. G.: Tudnál számokat is mondani? Hogy hány műemlék van képviselve 1920-ig vagy hány műemlékről van itt dokumentáció ma?

L. P.: Hogy hány épület és hány objektum van ezekben a gyűjteményekben...

K. G.: Megközelítőleg...

L. P.: ...megmondom őszintén, erről fogalmam sincs. Amikor Gerecze Péter összeállította műemlékjegyzékét, ami nem volt egy hivatalos jegyzék, az a Kárpát-medencében talán négyezer épületnek tartalmazta minimális adatait és mellette már akkor azokat a forrásadatokat, amelyek a Bizottság gyűjteményeiben voltak találhatóak. Amikor az I. világháború után, a trianoni döntés következtében Magyarország elvesztette a területének mintegy kétharmadát, ez körülbelül ilyen arányban jelentette a műemlékeknek is az elvesztését, annak hangsúlyozásával, hogy a Felvidék és Erdély emlékanyaga tartalmazta a nemzeti történelem szempontjából fontosabbnak tartott, sokkal épebb középkori műemlékek zömét.

K. G.: Egy lábjegyzet-kérdést hadd tegyek föl. A szlovákiai, vagy romániai műemlékvédelmi hivatalokkal van valamiféle kommunikáció az adatok vagy a történeti dokumentáció szempontjából? Vagy volt ilyen az elmúlt évszázad folyamán?

L. P.: Az örökségvédelem, az Örökségvédelmi Hivatal, ami most megszűnt, gyűjteményei bárki számára nyitottak, kutathatók, és igen jelentős számú szlovákiai romániai, erdélyi kollega látogatja rendszeresen minden olyan esetben, amikor olyan műemlékek helyreállításával állnak szembe, amelyeknek nálunk anyaga van. Ez olyan értelemben persze egyéni dolog, hogy egyénként jelennek meg, de természetesen képviselik az illető országnak a

jelenlegi műemlékvédelmét, illetve ennek a tevékenységét. De a szlovákiai pozsonyi központi hivattal olyan hivatalos kapcsolat is volt eddig, hogy cserekapcsolatban álltunk, tehát a számukra szükséges, fontos dokumentumokról kaphattak tervszerűen is másolatot, és ennek fejében a mi gyűjteményeink is újabb dokumentációkat, sok könyvet, ilyesmit...

K. G.: Ők is átadták ezeket a dokumentumokat.

L. P.: Pontosan, ez egy abszolút működő dolog volt, meg kell mondani, hogy amennyire én ezt látom, a magyarországi kollégáktól a külföldiek mindig minden segítséget, támogatást megkaptak, és ezt mindig maximálisan értékelték is. Ez egyfajta nagyon kedvező image-ként jelent meg, hogy Magyarország, persze a saját szakmai érdekünkben is támogatta ezeket a dolgokat.

K. G.: Ez is "országimázs".

L. P.: Alapvető érdeke a magyarországi műemlékvédelemnek, a magyar nemzetnek, a magyarországi művészet- és építészettörténetnek, hogy ezek a most külföldön levő, magyar érdekeltségű műemlékek fennmaradjanak és minél jobb állapotban őrződjenek meg. Tehát ez közös érdeke ezeknek az országoknak, és ehhez jó eszköz a gyűjtemények anyaga.

K. G.: Lábjegyzet itt bezárva, most visszatérnék a történethez. Most látjuk, hogy körülbelül miként működött ez a műemlékvédelmi intézmény a XIX. század végén és a XX. század elején. Utána ez a Bizottság még fennállt 1949-ig, ahogy mondtad, de közben jött sok rendszerváltozás, több világegés, valamilyen módon átalakultak az intézményes struktúrák. Erről tudnál mondani röviden egy-két szót?

L. P.: A XIX. század végén, XX. század elején jött egy generációs váltás, ami egyben egy komoly váltást jelentett a műemlékvédelmi elvekben is. Ez természetesen nem Magyarországon egyedül volt így, hanem az európai műemlékvédelem egészét jellemezte. Ekkor ez szervezeti változásban nem nyilvánult meg, de a műemléki elvek alkalmazásában nagyon is, tehát a korábbi purista, stílszerű helyreállítások egyre több kritikát kaptak, és egyre kevésbé tette lehetővé a Műemlékek Országos Bizottsága, hogy ebbe az irányba menjen tovább a dolog. Forster Gyula és Éber László egyre erősebben támaszkodott az osztrák eredményekre, Alois Riegl és Max Dvořák irodalmi és gyakorlati munkásságára is. Aztán ezzel a változással jutott el 1919-ig a magyar műemlékvédelem, amikor a Tanácsköztársaság alatt volt egy rövid változtatási és újjászervezési kísérlet, amit értékelni nem nagyon lehet, mert olyan rövid volt. Viszont azzal a következménnyel járt, hogy az akkor már idős Forster Gyulát 1922-ben végképp nyugdíjba küldték, és Éber Lászlót, aki egészen kitűnő művészettörténész volt, tizenöt évnyi intenzív munka után szintén eltávolították.

K. G.: Kompromittálódtak a Tanácsköztársaság alatt?

L. P.: Forster Gyula nem, Éber László igen. Nem ő egyedül, Lux Kálmánt is komoly vizsgálatnak vetették alá, és lényegében az általa, a saját költségén kiadott, a Budai Vár középkori rekonstrukcióit tartalmazó kötet volt az, amivel, hogy úgy mondjam, visszalopta magát a műemlékvédelembe, illetve idővel a műemlékvédelmi szervezetbe. Forsternek csak nehezen sikerült Möller Istvánt is megvédenie, pedig neki semmilyen 19-es szerepéről nincs adat, csak működött a bizottsági új hangadók kontraszelektív politikája. Ez komoly válság volt, egyrészt amiről már szó volt, a műemlékállomány jelentős részének elvesztése miatt, másrészt azzal a személyzeti kontraszelektív politikával, amelyet a Tanácsköztársaság utáni időszak magával hozott, és lényegében a Műemlékek Országos Bizottsága aztán tizennégy évig szinte csak vegetált, minimális kiadvány politikával, szinte láthatatlan helyreállítási munkákkal. Persze volt azért a változásoknak előremutató következménye is, azáltal ugyanis, hogy nagyon erősen lecsökkent a középkori műemlékállomány, a figyelem egyre inkább a barokk felé fordult, sőt, már a harmincas évek környékén a klasszicizmus is előtérbe került. Ez párhuzamosan zajlott az egész magyarországi művészettörténet érdeklődési körének a kibővülésével. Azonkívül ekkor értékelődött föl először Budapest szerepe, amelyik a Nagyboldogasszony-templom kivételével kevés középkori műemlékkel rendelkezett az akkori ismeretek szerint, viszont nagyon értékes barokk lakóházállománnyal, különösen Buda esetében. Nagyon lassan alakulva, már jóval később a historizáló Budapest is kezdett érték-ként megjelenni a szemléletmódban.

1934 után egy nagyon nagy változást hozott. Kívülről jövő, tehát nem belső megújításról volt szó, Gerevich Tibor, a korszak legismertebb és – azt lehet mondani – legnagyobb hatalmú művészettörténésze lett a Műemlékek Országos Bizottságának az elnöke, aki azt a név megváltoztatása nélkül lényegében egyfajta szakhivatallá szervezte át. Tehát már nem az elavult levelezőtagság segítette a munkát, hanem fiatal szakember gárdával kezdték el a kornak megfelelő színvonalon a feladatokat ellátni. Kiteljesedett a topográfiai gyűjtőmunka, és a politikai kurzusnak a lehetőségeit kihasználva, azt nem kis mértékben támogatva is, igen jelentős műemléki munkák kezdődtek.

K. G.: Gondolom, ebben Klebelsberg Kunó keze is benne volt...

L. P.: Bardoly Istvántól tudom, hogy Klebelsberg alig mutatott érdeklődést a műemlékvédelem iránt, egyedül a Hekler Antal elképzelései alapján a barokk Egerben – de nem a MOB-nál, hanem a Magyar Történelmi Társulat keretében – megindult műemléki topográfiai programot támogatta. Ráadásul csak 1931-ig volt miniszter, és hamarosan meg is halt. Gerevich inkább Éber László korábbi elképzelései alapján alakította ki a maga koncepcióját. 1934-ben rögtön megindult az esztergomi váregyüttes kutatása és aztán

helyreállítása. A székesfehérvári Királyi Bazilika romjainak újra feltárása és bemutatása megcélolta az 1938-as Szent István évet. Folytatódott Visegrádon a munka, és aztán néhány olyan fontos, nem konkrét időponthoz, évfordulóhoz kötődő feladat is volt, mint a zsámbéki templomrom jó karba hozása, továbbá megindultak Szombathelyen az ásatások és megkezdődött a római romok helyreállítása.

K. G.: Ha jól látom, ekkor jött létre, a 30-as évek derekán, Gerevich Tibor vezetésével az a nagyobb, állandó munkatársakkal dolgozó hivatal a különböző területi felügyelőségekkel, amelyik már emlékeztet arra, ami azóta is működött.

L. P.: Nem egészen. Először is nem volt valójában ez egy nagy hivatal, tehát nagyon kevés fizetett munkatárssal dolgozott ez a Bizottság is, de ekkor indult Genthon Istvánnak és aztán Dercsényi Dezsőnek is a pályája. Ez egy erősen centralizált intézmény volt, szó sem volt semmilyen vidéki részlegről vagy vidéken működő munkatársról. A kicsinységet ellensúlyozta, hogy egy erős publikációs folyamat indult ekkor be, komoly kiadványokkal, ma is napi használatban levő kötetekkel, mint Gerevich saját román kori művészeti monográfiája, Dercsényinek a székesfehérvári Bazilika ásatásait és kutatási eredményeit feldolgozó kismonográfiája, Horvát Henrik budai publikációi, Rados Jenő kastély-kötete.

K. G.: Ha értékelni akarjuk a történeti folyamatot, jól érzékelem, hogy a Tanácsköztársaság belezavart ebbe az ügybe? A Bizottság megpróbált a Tanácsköztársaság idején valamilyen reformot bevezetni, és ezzel kompromittálódott. Utána ezért lefejezték a MOB-ot, ami azt jelentette, hogy 1919-től másfél évtizeden át ez a szervezet csak vegetálni tudott, szinte semmit nem indított, semmilyen érdemi tevékenységet nem folytatott. Csak az 1934-es újjászervezés volt az, ami látványosan újra beindította. Amit ma Magyarországon restaurált műemlékként látunk, az egyrészt a Monarchia időszakának a teljesítménye, másrészt hat év alatt valamikor '35 és '41 között jött létre. Olyan sok már a II. világháború alatt nem épülhetett, nem nagyon lehetett rá energia, gondolom.

L. P.: Lényegében erről van szó. Tehát 1920 és '34 között volt valóban e 140 éves időszak első igazi mélypontja és kríziskorszaka. És utána egy rövid felvirágzást hozott a Gerevich-i korszak, amelyik azonban '40-41-ben még nem állt le egészen, '44-ig folytak felmérési, tervezési, tudományos munkálatok.

K. G.: Szóval egy évtized volt tulajdonképpen.

L. P.: Egy rövid évtized volt. Viszont '45 után ez a munka tovább folytatódott, szintén Gerevich Tibor vezetésével...

K. G.: Jó sok munkája akadt a helyreállításra.

L. P.: ...a MOB megmaradt, '48-ban megjelent az első topográfiai kötet, még a MOB

adhatta ki. Nagyon fontos például, hogy 1945-ben is szerzeményezett a könyvtár, és külföldi folyóiratokat és publikációkat is vásároltak. Ez különösen érdekes abból a szempontból, hogy jelen pillanatban azt is megkérdőjelezzük időnként, hogy egyáltalán szükség van-e könyvtárra.

K. G.: Szóval kevésbé volt válságos Budapest ostroma '45-ben, mint a mai helyzet.

L. P.: Úgy tűnik, hogy az a gazdasági helyzet még mindig jobbnak bizonyult a műemléki könyvtár szempontjából, mint a mai. Ez a végül is persze azért átmeneti állapot '49 végéig tartott, amikor...

K. G.: Jött az újabb csapás.

L. P.: ...amikor Gerevichet nyugdíjba küldték, bár még évekig, haláláig tanított az egyetemen. A Műemlékek Országos Bizottságát megszüntették, összevonták a műemlékügy és a múzeumügy irányítását, de az a kis mag, amelyet Gerevich létrehozott, azért fennmaradt. Ide-oda rakosgatták, idővel a kulturális területről átkerült az építésügybe, volt, amikor egy minisztériumi részlegként működött. Sok minden történt persze ez alatt is a magyar műemlékvédelemben. Egyrészt a magyar műemléki topográfia legvirágzóbb korszaka volt ez a néhány év: Sopron, Nógrád, majd Budapest első kötete, aztán '58-ban a Pest megyei két kötet, meg'62-ben a második budapesti kötet jött ki. Azon kívül pedig folyt a budai várnegyedben a lakóház-helyreállítási folyamat, amiben a fővárosi múzeum játszotta az alapvető szerepet, és egy olyan műemléki műhelyt és kutatási metódust alakított ki, amelyik aztán máshol is példát mutatott, például a soproni helyreállításoknál. Aztán 1956 után, 1957 márciusában, egészen váratlanul megjelent a színen az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF). Egész biztos, hogy nem arról van szó, hogy az '56-os forradalom résztvevői azért tüntettek volna, hogy tessék újjáalakítani a magyar műemlékvédelmet, sokkal inkább arról – nagyon kevésbé kutatott területe ez a tudománytörténetünknek –, hogy alighanem Dercsényi Dezső minisztériumi háttérmunkával kihasználta azt a lehetőséget, hogy...

K. G.: Hirtelen hatalmi vákuum volt.

L. P.: ...volt egy vákuum, és oda be lehetett csúsztatni egy ilyen szervezetet, és ez néhány év alatt úgy meg tudott erősödni, sikereket tudott felmutatni már a politika számára is értékelhető módon, hogy akkor megint egyfajta felemelkedő periódusba került a magyar műemlékvédelem. Ez azt jelenti egyébként, Dercsényi Dezső személye maga is, hogy valójában részben a Gerevich-i intézményépítés munkált tovább. Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy egy nagyon kitűnő fiatal szakember gárda jött össze különböző helyekről, tehát építészeti részről, a bölcsészkarról, művészettörténészek, régészek is.

K. G.: Ugorjunk egy kicsit vissza. Mi történt az ötvenes években azzal a dokumentációval, amit a MOB gyűjtött? Mi lett vele, amikor 1949-ben feloszlatták?

L. P.: Ezek a gyűjtemények szerencsére teljesen együtt maradtak. Mindig mentek egyik helyről a másikra, az a központi kis mag, egy csoport, amely a műemlékvédelem központi irányítója volt, ezt a gyűjtemény-együttest folyamatosan vitte tovább, kezelte, gazdagította.

K. G.: Tehát ez még az ötvenes években is végig létezett?

L. P.: Bizony.

K. G.: Külön gyűjteményként funkcionált a MOB nélkül?

L. P.: Volt gazdája, csak mindig másképp hívták. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja volt egy időben a neve, és volt, amikor a Népművelési Minisztériumhoz tartozott, majd már átkerülve az építésügyhöz, 1953-tól az Építészeti Tanácshoz, később további szervekhez. A gyűjtemény mindig intakt maradt, sőt, fejlesztették, járt a párizsi *Bulletin Monumental*, amelynek közel 170 évfolyama ma is ott van a polcokon – várhatóan most fog a beszerzése megszakadni. Az országos szervezet tehát nem tűnt el, egy kicsi mag mindig megvolt, mindig volt neki egy másik neve, mindig máshová tartozott, nem tudtak vele igazából mit kezdeni, de sose robbantották fel, nem kérdőjelezték meg azt, hogy szükség van rá, csak nem találta a helyét, vagy nem találták a helyét.

K. G.: E köré szerveződött mindenesetre 1957-ben az új hivatal. Voltak ennek a felállított intézménynek hatósági jogai? És ha igen, melyek voltak azok?

L. P.: Így van. Ez volt az a mag, ami körül szerveződött az új Műemléki Felügyelőség, amely az évek folyamán komplex szervezetté épült ki, amelyikben egyszerre végezték a tudományos kutatást, a tervezést, a helyreállítást, tehát lényegében a teljes vertikumát egy-egy műemléki munkálatnak. És igen, a kialakuló műemlék-felügyeleti rendszer szakhatósági jogkörrel járt.

K. G.: Mindennek a felépítése tehát Dercsényi Dezső érdeme.

L. P.: Igen, ez Dercsényi Dezső szervezőmunkája volt, ő sose lett a Felügyelőség egyes számú vezetője, még évekig az Építésügyi Minisztériumban volt, és gondolom, tovább egyengette ennek a szervezetnek az útját. A vezető mindig politikai kinevezett volt, és amikor Dercsényi átkerült ide, akkor helyettesként vitte a szakmai ügyeket. Ez nem feltétlenül rossz felépítésű rendszer, az osztrák műemlékvédelem is így működött nagyon sokáig, hogy egy politikai kinevezett vezette, és mellette a "generál-konzervátor" volt az, aki a szakmai munkát irányította. Most, egynéhány évvel ezelőtt, történtek ott is változások. Az más kérdés, hogy nem mindegy, hogy az a politikai kinevezett egy olyan nagyon képzett jogász volt-e, mint Forster Gyula annak idején, aki hosszú idő alatt nagyon komolyan beledolgozta magát a műemléki jogba és az egész műemlékvédelem elvi rendjébe, és olyan szerkesztői és szervezői munkát végzett, amelyik példamutató, vagy pedig valahonnan a kézműves munka frontjáról

érkezett az igazgató, aki nagyon nehezen tudta elviselni, ha írógéppapírt látott a munkatársak asztalán befűzve a gépbe, mert publikáció készült, nem pedig terepmunka folyt.

K. G.: Ez a szervezet, amely '56 után létrejött, gyakorlatilag 1990-ig folyamatosan működött, nem?

L. P.: Ez '92-ig működött.

K. G.: Lépünk tovább. Mi lett utána?

L. P.: Ennek a szervezetnek a működése közben az első húsz év egy abszolút feltörekvő korszaka volt a műemlékvédelemnek. '77-ben aztán hirtelen nyugdíjba küldték Dercsényit, Entz Gézát, félreállították Horler Miklóst, a szakmai irányítókat, egyféle belső puccs következett be, és ekkor, apránként megindult a romlás. Persze ez eleinte nagyon lassú és egyben nagyon relatív volt, mert ugyanakkor a műemléki kutatási tevékenység például virágkorát élte, Dávid Ferenc nevét fontos ezzel kapcsolatban megemlíteni, meg Hokkyné Sallay Marianne szervezőmunkáját. Valójában az egész OMF egy nagyon komoly közös munkát végző műhely volt. A kollégák nap mint nap beszélhettek egymással, és akár viták árán, de haladt előre a dolog, egymást segítették, szakmailag ütközhetek a különböző szemléletmódok, az eltérő egyetemi képzettségek.

K. G.: És mit hozott a rendszerváltás?

L. P.: A kilencvenes változások nagyon komoly hatással voltak a műemlékvédelemre. Egyrészt amikor '92-ben építési hatóság lett – és nem szakhatóság, mint addig – az új, Országos Műemlékvédelmi Hivatallá (OMvH) átnevezett szervezet, akkor rögtön kiderült, hogy nem felel meg a törvényeknek az, hogy egy hatóság kivitelezői részlegeket üzemeltessen mindenfelé az országban. Az addig nagyon komoly helyreállításokat kivitelező, kitűnő ácsokat, kőműveseket, kézműves munkát végző szakembereket alkalmazó, a Hivatalról leválasztott építésvezetőségek egyik pillanatról a másikra kikerültek a piacra, és ott természetesen ezzel a kézimunkával nem tudták megkeresni azt a fenntartásukhoz szükséges összeget, ami a fennmaradást elősegítette, lehetővé tette volna. Ugyanakkor a hatósági munkából kiszervezték az úgynevezett – akkor úgy nevezték – operatív feladatokat, tehát a tervezést, a restaurálást, a kutatási munkának azt a részét, ami külső megbízásra készülhetett. Ezt egy új szervezetbe tömörítették, ez lett az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ. Ezzel például a kollégák egy része máris elszakadt a gyűjteményektől, illetve az addig közös tudományos részleg két részre bomlott. Ez egyáltalán nem volt sikeres lépés, és nagyon komolyan megviselte a társaságot. Az is kiderült, hogy egy hatóságnak nem lehetnek pénzügyi támogatási lehetőségei, pedig a műemlék helyreállítások szempontjából alapvető dolog, hogy az állam, ha már korlátozza az állampolgárokat bizonyos tulajdonosi jogaik

gyakorlásában, akkor ezt legalább a többletköltségek valamiféle elismerésével meg a többletfeladatok elvégzésének a segítségével mozdítsa elő. Ennek a lehetősége elmúlt. Tehát nem volt olyan, egyébként mindig csak minimális, anyagi eszköz többé a felügyelők kezében, ami azért mégis lehetővé tette, hogy beleszóljon az állampolgár számára is indokolható módon abba, hogy mi történjék a műemlékekkel. Nagyon erősen átment egy hivatali, államigazgatási szemléletmódba az egész műemléki tevékenység. Ugyanakkor a tudományos részleg éppen ekkor kitűnően élt például a publikációs lehetőségekkel. Soha annyi tanulmánykötet, kőfaragvány-katalógus, évkönyv, folyóirat, nagy kiállítási katalógus nem jelent meg a magyar műemlékvédelem történetében, mint a kilencvenes évek közepe táján, második felében. Mára ez is teljesen lecsengett sajnós. Az elmúlt húsz év óriási eredménye továbbá a műemléki gyűjtemények rendezése, állagvédelmük legalább részleges biztosítása, továbbá a tudománytörténeti kutatásokhoz való felhasználásuk – mindez Granasztóiné Györffy Katalin vezetésével indult meg, és a gyűjtemények munkatársait dicséri.

Ez a szervezet sokévi munkával, '97-re létre tudta hozni az új műemlékvédelmi törvényt, amelyik sokkal jobbnak indult, mint amilyen végül lett, de hát a parlamenti elfogadás során a törvények általában gyengülnek. Különösen a pénzügyi háttér megteremtése szempontjából gyengült a törvény nagyon erősen. Ezzel együtt is ez még mindig egy jó törvény volt, amit az is mutat, hogy szinte azonnal megkezdték a szétcincálását és átírását. Végül ez lehetőséget teremtett arra, hogy 2001-ben egy új, már "örökségvédelminek" nevezett törvény szülessen, amelyben összehozták a műtárgyvédelmet és a régészetet a műemlékvédelemmel. Ennek a szervezeti lecsapódása volt, hogy az 1998-ban létrehozott, a kulturális javak és a régészeti örökség védelmével foglalkozó Kulturális Örökség Igazgatósága beolvadt a Műemlékvédelmi Hivatalba, és így jött létre a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Ehhez az elmúlt években hozzácsaptak még különböző film- és újság-nyilvántartási, előadóművészeti irodákat, valamint a Nemzeti Kegyeleti Bizottságot. Tehát valóban egy olyan hatalmas szervezet -- hatóság -- jött létre, amely már a pusztta létével is nyilvánvalóan irritáló volt a társadalom, illetve az államigazgatás sok szereplője számára.

K. G.: Itt egy pillanatra álljunk le a történelemmel. Innentől kezdve nézhetjük azt, hogy mi történt ma. Ez az a Hivatal, amelyet most feloszlattak, és amelyet elnökként Cselovszki Zoltán hozott létre 2001-ben. Mielőtt azonban még erről beszélünk, fel akartam tenni azt a kérdést, hogy az a rendszer, ami Magyarországon kialakult, hogy viszonyult ahhoz, ami más európai országokban kialakult? Nem azt kérem, hogy most mutasd be a francia vagy a német, az osztrák vagy az angol rendszert, de kíváncsi vagyok, hogy a te meglátásod szerint a mi rendszerünk jobb volt-e vagy rosszabb volt, mint a többieké?

L. P.: Először is hadd szögezzem le, nem gondolnám, hogy a Dercsényi által létrehozott szervezetnek bármiféle kiteljesedése lett volna, ami a kilencvenes években kialakult. A komplexitás elvesztése óriási vérveszteség volt, amit egyáltalán nem ellensúlyozott a szakhatóságból hatósággá való egyfajta előrelépés, ez idővel a szakmai munkának komoly gátja lett, hiszen elvonta az energiát. Az más kérdés, hogy valószínűleg abban a formában, ahogy ez a szocializmus korszakában működni tudott, most már nem működhetne, Európában sehol nincs az a komplex szervezet, ahol minden együtt van. Elárulhatom: annak idején ezt a nyugati, mondjuk, osztrák kollégák erősen irigyelték.

Nagyon változó az, hogy Európában hogyan alakult a különböző országokban a műemlékvédelem sorsa. Például a szövetségi államokban, mint Ausztria és Németország, amelyek mindig egyfajta párhuzamként, illetve példaképként jelentek meg a magyar műemlékvédelem számára, ez egy sokkal decentralizáltabb szervezetet jelent, különösen a németeknél. Ausztriában azért a Bundesdenkmalamt egy szövetségi hivatal Bécsben, és ehhez tartoznak a tartományi szervezetek, amelyek élén Landeskonservator áll, és a konzervátorok dolgoznak mellettük. De a már említett osztrák Generalkonservator megpróbált egyfajta szellemi egységet teremteni, illetve ezt mindig újrateemteni az ország egész területén, amely persze nyilvánvalóan sosem sikerült teljes mértékben. Nem is ugyanazok a feladatok Burgenlandban, mint mondjuk Voralbergben. De ennek a szervezetnek a központjában volt a nagy fotótár és a központi gyűjtemény, azzal együtt, hogy a tartományoknál külön-külön is létrejöttek fotótárak. Ennek a szervezetnek nagy erőssége volt, miként a németek is, a műemléki topográfia, sokkal inkább, mint Magyarországon. Ugyanakkor például Magyarországon a hetvenes évektől kidolgozott épület-kutatási módszertan, az úgynevezett „falkutatás” (aminél persze ez az épület-kutatás sokkal több volt, egy komplex forrásanyaggal, továbbá az épülettel magával is mint forrással foglalkozó diszciplínaként alakult ki) olyan kezdetben unikális dolog volt, amelyik valójában példát mutatott a németeknek, osztrákoknak is. Ausztriában egy ideig Dávid Ferencet hívták ki, amikor ilyen problémával kerültek szembe, és aztán a keleti részekben, Alsó-Ausztriában, Burgenlandban csak egyetlenegy kolléga specializálódott erre, nem is a szervezeten belül. Ez óriási mértékben változott, jelen pillanatban Ausztriában és Németországban ezeket a kutatási módszereket egyetemi kurzusokon oktatják és rengetegen művelik, és a dokumentálási módoknak olyan gazdagságát munkálták ki, amiről mi itt álmodni se tudunk, és mi végül is sok szempontból lemaradtunk, mind az oktatás területén, mind a munkát végző kollégáknak a szűk köre miatt is. A pénzügyi és személyzeti lehetőségek szűkössége miatt nincs valójában lehetőség az utánpótlásra. Ez egy olyan dolog, amit – bárhogyan is tanítják az egyetemen –

alapvetően csak a gyakorlatban lehet elsajátítani, egymás tanításával. Úgy tűnik, a mostani változásnak ez a fajta tevékenység akár teljes mértékben is áldozataul eshet. Legalábbis ennek a szervezett, az állami rendszeren belüli módja, amelyik valójában az egyetlen érdemi módja annak, hogy ez valamiképpen egységes, tudományos diszciplínaként továbbéljen.

K. G.: Térjünk vissza akkor a mostani problémákra. A történetben ott tartottunk, hogy Cselovszki Zoltán vezetésével 2001-ben létrejött ez a hatalmas szervezet, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Ugye, legalább idáig kell visszanyúlnunk, hogy megértsük azt a feszültségrendszert, ami végül az utolsó egy év leszámolásához vezetett?

L. P.: Feszültségek mindig voltak. Én harminchárom éve dolgozom a Hivatalban, és nem nagyon emlékszem olyan időszakra, amikor az éppen aktuális minisztériumunk igazán támogatta volna a műemléki tevékenységet és a műemléki szervezetet. Talán még a legkedvezőbb időszak az a korszak volt, amikor a természetvédelmi tárcához tartozott a műemlékvédelem meg az egész építésügy is. Ebből a szempontból a legkevésbé sem hozott kedvezőbb helyzetet a tevékenység visszakerülése a kulturális tárcához (volt már ilyen: 1949-ig, illetve az ötvenes évek elejéig oda tartozott az egész). Ennek a problémarendszernek ez persze csak egy kis vetülete. Úgy tűnik, hogy alapvetően az egész magyarországi társadalom nem elég érett ahhoz, hogy felismerje a műemlékvédelmi, régészeti munkának az igazi természetét, értékét, használati módjait. Itt elsősorban nem a gazdasági használati módokról beszélek, amiről most rendszeresen szó esik, hanem arról, hogy valójában az a civil társadalmi támogatottság, amely Nyugat-Európában sokkal erősebb, nálunk nem segíti eléggé a műemlékvédelmet és az örökségvédelmet a tevékenységében. Ez teheti lehetővé, ez a gyengeség, hogy szinte bármi megtehető az ezt a munkát végző emberekkel, szervezetekkel, intézményekkel. Az is biztos, hogy ez a nagyon nagy intézmény-összevonás koncentrálna a problémákat, tehát erre az egy Hivatalra zúdult mindaz az ellenszenv, problémahalmaz, amit külön-külön esetleg jobban lehetett volna kezelni a régészetben és a műemlékvédelemben. Most a végső lökést például, az újsághírek szerint is, egy régészeti ügy jelentette, de százszázalékosan a műemlékügy bukott bele.

K. G.: Erre mindjárt visszatérünk...

L. P.: Már az elmúlt időszakban is egy sor, nagyberuházásokhoz kapcsolódó régészeti probléma vitte az egész örökségvédelem ügyét kedvezőtlen irányba. Ugyanakkor persze az is igaz, hogy a régészek szempontjából egy csomó műemléki probléma jelenthetett olyan terhet, ami valójában nem rájuk tartozott. Emellett egyre erősödött az ellenérzés a politika és a gazdaság részéről mind a régészeti, mind a műemlékvédelmi kötelezettségek miatt. A gazdaság úgy tekintette mindezeket a kötöttségeket, hogy ez az ő tevékenységét akadályozza.

Főleg a régészeti ásatások voltak azok, amelyek nagyon jelentős időintervallummal hosszabbíthatták meg a beruházási folyamatot, a műemlékvédelem sokkal kevésbé. Azt is mondják, hogy nagyon bonyolult és lassú volt a hivatali ügyintézés, ezért most már az jelenik meg újság-interjúkban, hogy amit hatvan nap alatt el lehet dönteni, azt tizenöt nap alatt is el lehet, ez persze egyáltalán nem így van. A nyugati országokban, például Angliában nagyon hosszú hónapokon át zajlik az egyeztetési és engedélyeztetési folyamat, és még sincs ilyen óriási ellenérzés a műemlékvédelem iránt. Az érintettek egy részében persze, a gazdaság részéről, illetve a műemlék tulajdonosoknál ott munkál az, amiről már volt szó: állami támogatás, segítség nélkül, csak a megkötések előírása valójában tényleg nagyon népszerűtlen dolog.

K. G.: Csak az ügymenet lassúsága, bonyolultsága és a költségek okozták tehát a feszültségeket?

L. P.: Ez nagyon nehéz kérdés. Nyilvánvaló, hogy nem csak az utolsó két évben voltak krízisek. Az elmúlt huszonnégy évben nyolc vezetője volt a magyar műemlékvédelem központi szervezetének, most Cselovszki Zoltán kilencedikként jött vissza, hiszen ő már volt elnök egyszer korábban is. Ez azt jelenti, hogy a vezetők nagyon gyorsan váltották egymást, ez mindig újabb és újabb betanulási periódust jelentett meg átszervezést, és mindig újabb törvénykezési hullám indult meg. Ez az időszak, most már szűkebben a 2000-es évtizedet tekintve, folyamatos átszervezést jelentett. Ebben volt két olyan év 2005 és 2007 között, Varga Kálmán elnöksége idején, amikor, legalábbis a tudományos részleg számára, úgy éreztük, hogy megindul egyfajta megújulás, ennek egyik fontos területe lett volna a területi felügyelőkkel való kapcsolat javítása, a tudományos munkának a helyreállításokban való erőteljesebb felhasználása, illetve a hatósági munkába való fokozottabb beépítése. Ez, amikor talán az első sikereit kezdte meghozni, akkor egy hirtelen elnökváltással véget ért. A tudományos részlegnek az a szűkebb kollektív vezetése, amely az előbbi két évet levezényelte, teljesen felbomlott, többen kikerültünk onnan, és a hivatalvezetésben egy erősen művészettörténet-ellenes szemléletmód gyökeredzett meg három évre, ami – szerintem – nem a sikerek természetes táptalaja.

K. G.: Ha jól értem, a dr. Mezős Tamás elnöksége alatti korszakra vonatkoznak kritikus szavaid. Illene azonban itt megemlíteni, hogy ugyanakkor ő volt az, aki minden korábbi időszaknál nagyobb hangsúlyt fektetett a történelmi épületállomány új inventáriumba vételére, egy olyan műemléktopográfia összeállítására, amely új feltételeket teremthetett volna a gyakorlati műemlékvédelmi munkához. Mi erről utólag, néhány év távlatából a véleményed?

L. P.: Nyilván nem a hagyományos műemléki topográfiára vonatkozik a kérdés, hanem a hatósági nyilvántartásra. Valóban nagyon jelentős eredmények születtek ezen a területen. A célirányos informatikai fejlesztések a korábbi védési dokumentációk átvizsgálásával és jogi értelmezésével, a térképek invenciózus alkalmazásával, valamint a tudományos részleg által a megelőző években levezényelt műemléki revízió eredményeinek felhasználásával egy sosem látott precizitású, a gyakorlatban jól használható rendszerré álltak össze. Viszont Mezős Tamás nevéhez fűződik az új műemlékjegyzékek munkálatainak leállítása is. Addig hét vállalható színvonalú megyei kötet jelent meg, még egyet sikerült utána kiadni, de a munka egy teljes évig szünetelt, és a korábbi tempó és lelkesedés a későbbi újraindítás ellenére is már elveszett – együtt az azóta részben elkészült kéziratok kiadását lehetővé tevő pénzzel. A leállítás okáról egyébként a résztvevők sosem kaptak hivatalos indoklást. Azok a közvetett úton érkezett kifogások, hogy helyenként miért szerepelnek a jegyzékekben már elpusztult műemlékek (természetesen ennek a ténynek a megjelölésével), illetve már nem érvényes telekviszonyok, nem állták meg a helyüket: nem a szerzők/szerkesztők döntésén múlt, hanem a megkérdozett jogászok véleményén, miszerint a védelem hivatalos – miniszteri – törléséig az ilyen ingatlanok műemléki volta nem szűnt meg, így nem voltak a jegyzékekből sem kihagyhatók.

Mindezek mellett történt még egy-két olyan helyreállítás, amelyikben a tudományos munka úgy jelent meg, hogy azt akkor is sikerként lehet megítélni, ha valójában messze nem optimális körülmények között és optimális mértékben érvényesült. A legutolsó ilyen a lébényi templom helyreállítása. De a helyreállítások színvonala szempontjából is komoly visszaesés korszaka volt ez. Egyébként a viták egyik terepe épp az, hogy hogyan ítélte meg a Hivatal, illetve ezen belül a tudományos részleg azt a rekonstrukciós hullámot, amelyet az utóbbi húsz évben egész Közép-Európa átélt, még bizonyos szempontból Németország is, tehát azt, hogy már nem álló – elpusztult – épületek, illetve csak romokban álló maradványok eredeti fényükben való kiépítésének a vágyálma lebeg egyre több beruházó, politikus, laikus szeme előtt.

K. G.: Igen, az utolsó tíz évben valóságos háború bontakozott ki a műemlékes szakma és a műemlékekhez újra felépítő szándékkal hozzányúló önkormányzatok, helyi egyházi képviselők vagy egyéb tulajdonosok között...

L. P.: Ez így van. És nem is csak az utolsó tíz évben, hanem legalább az utolsó tizenötben. Ez egy nagyon komoly küzdelem, ahol vesztesre állunk.

K. G.: Tudnál egy-két példát mondani, hogy hol vesztettetek, hol nyertetek, mi az, ami jelentősebb ügy volt?

L. P.: Az egyik legelső ilyen ügy a visegrádi királyi palota kiépítése a kilencvenes évek közepétől kezdődően, több hullámban, amelyik, szerintem, mind tudományos, mind műemlékvédelmi, mindenféle szempontból – látványában is – kudarc (a tudományos publikációk terén viszont egyáltalán nem az!).

K. G.: Erről azért megoszlik a szakma véleménye. Vannak, akik ezt pártolják.

L. P.: Persze, azok, akik csinálták, feltétlenül. De például az, aki felügyelte, az nem tartja ezt a munkát sikernek. Óriási a nyomás, hogy történjen meg a romvárak kiépítése, különösen Északkelet-Magyarország politikusai járnak ebben élen. A diósgyőri vár teljes kiépítése állandóan az asztalon van, és a füzéri várat helyenként térdig érő falakból emeletes palotává kívánják kiépíteni.

K. G.: Úgy hallottam, hogy ez utóbbi most meg is kapta az anyagi fedezetet.

L. P.: Igen, és abban a felállásban, ahogy mostantól kezdve a hatósági munka folyik, ezek a tervek egyértelműen meg is fogják kapni a jóváhagyást. Ugyanez várható, talán kisebb léptékben Regécen. Az újra felépítés „eredményét” lehet látni már például Boldogkőváranál, ahol egy gyönyörű, festőien kiegyensúlyozott romot, egyébként funkcióba is állított romot most teljesen felborítottak látványban a rátett tetők. Műemlékvédelmi szempontból egyértelmű kudarc még, szerintem, a nyírbátori Báthori-várkastély egy részének a helyreállítása, lényegében egy sok részletében bizonyíthatatlan, teljes rekonstrukció. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy itt már rég nem arról van szó, hogy az eredeti dolgokat eredeti anyagukban kellene megőrizni. Ezt ugyan ismételten megpróbálta célként kitűzni az utóbbi időben a Tamási Judit elnök által összeállított stratégia – az utóbbi két évnek szinte egyetlen pozitív fejleménye volt a kérdés „hivatalos” felvetése, vagyis annak tudatosítása, hogy ez alapkérdése a műemlékvédelemnek. Az említett helyreállításoknál erről rég nincs szó, amikor a hozzáépítések megtörténtek például Visegrádon, az eredeti állag túlnyomórészt elveszett, illetve oly mértékben elfedetté vált, hogy további vizsgálata ezentúl teljesen lehetetlen lesz.

K. G.: Érthető, hogy a műemlékvédelem álláspontja ebben az ügyben konzervatív: az a dolguk, hogy szembeszegüljenek az építészeknek és a fenntartóknak a hétköznapi racionalitásból kiinduló érveivel (a befedett, helyreállított épület kevésbé pusztul és jobban használható, mint a rom), vagy akár egyes művészettörténészek és tervezők computer-szimulációra épülő merész restaurációs terveivel, és ragaszkodjanak ahhoz, hogy az eredeti állapotot kell megtartani, illetve csak olyan kiegészítést lehet elfogadni, amely nem semmisíti meg az eredetit.

L. P.: Inkább az utóbbiról van szó. A műemlék eredeti anyagi valójában való megőrzése

azt jelenti, számomra legalábbis, és nagyon sokunk számára, hogy ami ránk maradt, az nem pusztítható el. Egyáltalán nem mondom azonban, hogy nem tehetők bizonyos dolgok hozzá, de semmiképpen sem úgy, hogy azt a hamis látszatot keltsék, hogy a kiegészítés olyan, mint az eredeti, sőt sokak szemében maga az eredeti. Amit most hozzáteszünk, akár bővítés, akár kiegészítés, akár statikai szempontú hozzátétel, az váljon el, mutassa, hogy a mai kor produkciója. Ez is állandó konfliktus forrása volt az elmúlt időszakban, vagyis hogy a mai kor építésze hogyan jelenjen meg a műemlékvédelemben. Ilyen konfliktusok következtében is függesztették fel a KÖH fennállásának utolsó napjaiban a műemléki tervtanács (az utóbbi időben Műemléki Tanácsadó Testület volt a neve) munkáját, mely az utóbbi másfél évtizedben szinte egyedüli fóruma volt annak, hogy több szakma együtt próbálja alakítani a műemléki elvek gyakorlati alkalmazását. Túlnyomó részét építészek alkották, az utóbbi másfél évtizedben jelentős mértékben a Hivatalon, illetve az örökségvédelemben kívül álló, meghívott, illetve szakmai szervezetek által delegált építészek. Művészettörténész tag két-három volt csak. Tehát sosem volt arról szó, hogy ebben a testületben az építészetről úgy született volna döntés, hogy azt a művészettörténészek vagy akár a műemlékesek egyfajta dominanciája határozta volna meg. Nagyon kevés eset kivételével sosem volt igazán erős vita a művészettörténészek és az építészek között az üléseken – a hozzátételek historizáló szemléletének elvetésében és az építészeti minőség igényében teljes volt az egység. . [A Tanácsadó Testület működését egyébként október elején a BM – lényegében változatlan személyi összetételben – újraindította – K. G.]

K. G.: Elmesélted, hogy sok vereséget szenvedett a műemlékvédelem ezalatt, amikor tulajdonképpen végezte a dolgát. De voltak-e néha olyan sikerek, hogy bizonyos borzalmakat sikerült megakadályozni? Például mint mondtad, hogy a XIX. század végén a Mátyás templomnak egyesek akartak egy másik tornyot is, és hálálkodhatunk, hogy ezt sikerült néhány műemlékvédőnek megakadályozni. Volt a közelmúltban hasonló szörnyű terv, amit sikerült a műemlékeseknek megakadályozni, vagy olyan érték, amit sikerült megmenteni a pusztulástól?

L. P.: Számomra ilyen siker, és ez nemcsak az enyém, hanem az említett Tervtanácsé is, hogy több lépcsőben mindmáig sikerült megakadályozni, hogy a Nemzeti Múzeum udvarait lefedjék. Az az épület ennek az országnak a tucatnyi legfontosabb műemléke közé tartozik, építészettörténetileg és eszmeileg is, és az, amit oda be akartak építeni, ehhez semmiképpen nem illeszkedett volna. Persze egyáltalán nem biztos, hogy ez a terv nem kerül majd újra elő negyedik, ötödik, hatodik fázisban. Hasonló siker, persze csak részsiker, hogy nem valósult meg a székesfehérvári királyi bazilika “jelszerű” kiépítése, amely a 2000-es évek közepe táján

erősen borzolta a kedélyeket. Azért mondom, hogy csak részsiker, mert ugyanakkor az eredeti műemléki értéket jelentő romok védelme továbbra sem megoldott. Az az óriási pénz, amit a romok lefedésére a 2000 előtti egy-két évben elköltöttek, nem hogy nem hasznosult, de a beavatkozás az eredeti maradványok jelentős pusztításával is járt: a művészettörténészek és régészek tiltakozása ellenére nem a védelem szempontjából egyértelműen kedvezőbb pályázati győztes mű lett felhasználva, hanem politikai és presztízs okokból egy másik, amelynek az építése az eredeti maradványokat rombolta, a céljának csak részben felelt meg, és amelyet esztétikai okokból a közönség sem tudott elfogadni. Rengetegbe került már maga a megépítése, aztán megint a bontása, és végül is az a pénz, amely a létrehozására és elbontására elköltődött, lehetővé tette volna azt is, hogy rendesen megoldják a terület lefedését és a védelmet. Tehát mondom, ez egy félig-meddig győzelem csak. Ami pedig a lerombolástól megmentett fontosabb műemlékeket illeti, talán az ingatlanspekulációtól fenyegetett erzsébetvárosi „zsidó negyed” műemléki védettségéért megvívott, legalább félig-meddig sikeres küzdelemben való részvételt, az épületállomány tudományos értékelését lehetne említeni. A KÖH egyik legutolsó – korántsem egyedül kivívott – sikere a budapesti történeti környezeténél magasabb, léghajó-formájú szállodát és irodaházat megálmodó, a negyed több értékes épületét a városszerkezetre való tekintet nélkül lebontani tervező, belvárosi Bécsi utcai projekt elképzelésének megakadályozása volt 2011-ben.

K.G.: Amit viszont nem sikerült megvédenie a KÖH-nek, az épp saját maga.

L. P.: Talán azért, mert most nagyon erős politikai ellenszél van, sokkal erősebb, mint bármikor korábban. Az utóbbi hónapok, egy-két év történéseiben erősen ott volt egy-egy lépésnél néhány polgármester, olyan városok polgármesterei, ahol nagyon sok műemlék van. Ők úgy élték meg, hogy az örökség, a régészet és a műemlékvédelem őket bizonyos terveik megvalósításában erősen akadályozza. Én ehhez azért hozzátenném, hogy ezeknek a városoknak a jelenlegi sikerei részben azon alapulnak, hogy a hetvenes-nyolcvanas években komoly műemléki fejlesztés, a belvárosi épülettömböknek államilag finanszírozott helyreállítása, a műemléki kutatásoknak e városokban történő felfutása és a gyakran látványos leletek bemutatása tette lehetővé azt, hogy ott most egy élhető városnak lehetnek a protestálók a polgármesterei. Ezek a kedvező folyamatok aztán sajnos leálltak a kilencvenes években.

Sokszor persze az ember valójában nem is lát bele, hogy igaziból mi van a döntések mögött. Például a mostani felosztatási döntés készültének híre talán csak a kormányülést megelőző napon jutott el a Hivatal néhány munkatársához. Csak ekkor vált néhány ember számára világossá, hogy itt valami nagyon nagy veszély van. Ráadásul a végső kiváltó okként kommunikált ügy egy olyan régészeti probléma volt, amelyhez a KÖH-nek abszolút semmi

köze nem volt. Nem hivatalos információk szerint a KÖH felosztatásáról hozott hirtelen döntés kiváltója a kecskeméti Mercedes gyár által készített régészeti munkaköltség-becslés volt, amit teljesen a Hivatal megkerülésével kezdeményezett a beruházó. Amikor előtérbe került a Mercedes gyár újabb bővítése, egy régészetileg erősen érintett területen, a gyár felkérte a feltárásokat korábban végző Magyar Nemzeti Múzeum részlegeként működő Nemzeti Örökségvédelmi Központot (a 2010-ben felosztatott Kulturális Örökségvédelmi Szolgálat utódját) a várható feladatok áttekintésére. Az intézmény egyfajta szolgáltatásként megadta a régészeti szempontból érintett terület nagyságát (70 hektár). Beruházói körökben ugyanakkor tudott volt, hogy a Kormány nyáron 4000 Ft/m² áron maximálta a feltárások elszámolható költségét. A két szám szorzata adhatta ki azt az elképesztően magas árat – 2,8 milliárd forintot –, amely a hírekben is szerepelt. Amikor e kérdésben, már a KÖH részvételével, megindult az egyeztetési folyamat a jó irányba, a gyár részéről a Kormányhoz elindított panaszt már nem lehetett visszavonni, és ez eljutott a legfelsőbb szintig. A Kormány erre azt a nagyon gyors döntést hozta, hogy akkor meg kell szüntetni a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalt.

K. G.: Próbálok megérteni: túl magas árbecslést adott a NÖK és ezért büntetésből kimondták a halálos ítéletet a KÖH fejére? Lehet tudni, hogy milyen indoklással sújtott le a bunkósbot a KÖH-re, amikor ez nem is az ő biznisze volt?

L. P.: Bizonyára azt lehetett mondani, hogy “az örökségvédelem” már megint túllépett a hatáskörén, még mindig nem tanult abból, ami az utóbbi hónapokban már egy a régészeti tevékenységet korlátozó törvénymódosításhoz is vezetett. Az is kiderült azonban, hogy e téren már régóta folytak olyan háttérmunkák a különböző minisztériumokban, amelyek ennek az egész rendszernek, mint ahogy az egész közigazgatásnak is, az átszervezését célozzák. Ebből a tevékenységből is következhetett olyan felvetés, hogy szűnjön meg a KÖH, és ez munkaerő átcsoportosításra, erősítésre ad majd más területeken lehetőséget.

K. G.: Hát az biztos, hogy az örökségvédelemmel foglalkozó szakértők, művészettörténészek egy része “átcsoportosul”, vagyis új foglalkozás után nézhet...

L.P. Ezzel kapcsolatban megemlítem, hogy az MTA Művészettörténeti Tudományos Bizottsága az elmúlt egy évben megvizsgálta, hogy 1995 óta, amikor az előző ilyen vizsgálat történt, hogyan alakult a művészettörténet-tudomány helyzete. Ebből az derült ki, hogy 1995 és 2012 között 40%-kal csökkent a műemlékvédelem szervezeti rendjében, tehát az összes idesorolható intézményben dolgozó művészettörténészek száma. A csökkenés túlnyomó része az utóbbi négy-öt évben következett be. Ez megdöbbentő adat.

K. G.: Visszatérve az indoklásokra, arról mi a véleményed, hogy L. Simon László

kulturális államtitkár egyebek között korrupciót is emlegetett a KÖH munkájával kapcsolatban (egy olyan esetre hivatkozva, amikor a műemlék-felügyelő a saját felesége bt-jét ajánlotta az ügyfélnek a helyreállítási terv elkészítéséhez) – az ilyen esetekből lett elege mindenkinek, úgymond. Ezt a vádaskodást egyébként Cselovszki Zoltán kikérte az intézmény nevében, leszögezve, hogy csupán egy ilyen eset volt a hivatali ideje alatt, és az sem bizonyítható.

L. P.: Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy korrupcióval azért sem lehet indokolni a KÖH megszüntetését, mert a hatósági munka több mint másfél évvel ezelőtt történt kiszervezése után a Hivatal lényegében nem bírt olyan hatáskörrel, amely ennek „értelmet” adott volna.

K. G.: Most pedig vegyük számba a feloszlatásról hozott döntés közvetlen következményeit. Bár úgy tudom, még folynak a tárgyalások, az már kiderült, hogy teljesen különválnak különböző tevékenységi formák, egyik-másik minisztériumhoz vagy külön, egy új intézethez kerül az, ami eddig egy helyen volt. Azt is lehet mondani, hogy szétválik sok minden, ami egyesítve volt. Milyen veszélyeket rejt ez a helyzet? Lehet, hogy ezeket érdemes felsorolni, már csak azért is, mert hátha még valamilyen módon ez elkerülhetővé teszi legalább egy részüket.

L. P.: A KÖH és a műemlékvédő tevékenység felszalámizása, ami most végpontjához érkezett, valójában már két év óta folyik. 2011. január 1-jével kerültek ki a hatósági munkát végző örökségvédelmi irodák a kormányhivatalokhoz, ez már egy csomó problémát jelentett, mondjuk például a gyűjtemények fejlődése szempontjából: egyre kérdésesebbé vált, hogy bekerülnek-e oda azok a dokumentumok továbbra is, amelyek a helyreállítások során keletkeznek.

K. G.: Vége ennek a központi dokumentációnak.

L. P.: Legalábbis nagyon komoly veszélybe került. Utána egy következő lépés volt ez év július 1-jével, hogy ezek a kollégák, hivatalok, irodák elvesztették az építési hatósági jogkört a műemlékek tekintetében, és csak szakhatósággá váltak. A szakhatósági jog nem egy ördögtől való dolog, így működött az Országos Műemléki Felügyelőség '57-től '92-ig. Amennyiben ez a szakhatósági jogkör hasonlóan erős lenne, mint mondjuk a Tűzoltóságé meg a KÖJÁLé szükség esetén, akkor ezt el is lehetne fogadni, de a folyamat épp az ellenkezőjéről árulkodik, a szakhatósági jogkörnek a minél jelentősebb további gyengítése a legfőbb szempont. Mindezek a gondok azonban most hirtelen hátrébb szorultak a még súlyosabb csapás, a KÖH feldarabolása fényében. Az első pillanatban úgy hírlett, hogy teljesen jogutód nélkül szüntetik meg a Hivatalt, feladatait szétosztva a Belügyminisztérium, a Közigazgatási

és Igazságügyi Minisztérium (KIM) és az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EEM) között. Az örökségvédelem felügyelete mindenesetre a BM-hez kerül, a műemléki tudományos feladatok a KIM-hez tartozó Budapesti Kormányhivatalhoz, a gyűjtemények az eddigi kezelői gárda töredékével, illetve a műemlékeket kutató tudományos munkatársak egy kisebb része pedig marad az EEM alatt. Ebben a helyzetben a felbecsülhetetlen értékű gyűjteményeket veszélyek sora – szétszabdálás, áthelyezés, nem elegendő szakemberrel való vegetálás – fenyegetheti. A döntést követően eleinte még arra sem látszott garancia, hogy egyáltalán fennmaradnak-e. Ha egyben marad ez a gyűjtemény-együttes, a korábbi krízisek megmutatták: e köré odaépíthető egy új szervezet – ha ez a dolog nincs többé, akkor ez soha többé ilyen komplex módon nem pótolható. A másik veszély az, hogy ha fennmarad is, hogyan lehet ezt a gyűjteményt a műemlékek érdekében továbbra is használni. A szakhatóságnak a rendkívüli mértékben lecsökkentett ügyintézési határidőkön belül kell majd egy másik minisztérium alá tartozó helyről tudományos szakvéleményt kérnie. És ráadásul azok, akik ezt a szakvéleményt készítik, nem a gyűjtemény bázisán dolgozhatnak. Máshol vannak, oda kell majd vándorolniuk, az is kérdés, hogy beengedik-e őket, vagy pénzt kér az egyik intézmény a másiktól, mindenféle dolog elképzelhető.

K. G.: Ki fogja ezt a gyűjteményt most kezelni?

L. P.: Pillanatnyilag úgy néz ki, hogy mégis lesz valamiféle jogutódja a KÖH-nek: az újonnan alakuló Forster Gyula Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, melybe beolvad a Műemlékek Nemzeti Gondnoksága. De ez is cseppfolyós, szó van arról, lehet, hogy januárban már teljesen máshol lesz az egész. Semmit nem lehet pillanatnyilag biztosan tudni, de közben az eddig még régiós rendszerű hatósági, illetve szakhatósági szervezetek szétdarabolása is várható, hogy 2013-tól a területi felügyelők végül a járásokhoz kerüljenek. A tevékenység oly mértékben el fog válni az esetleg fennmaradó tudományos részlegtől, és ennek a tudományos részlegnek is elválik a gyűjteményektől a sorsa, ráadásul elképzelhetetlenül rövid ügyintézési határidők mellett, hogy óriási a veszélye annak, hogy sem a tudományos tudás, sem a gyűjteményi információs bázis nem lesz érdemben felhasználható a műemlékek érdekében. Ezt még tovább súlyosbíthatja az a veszély, hogy erre a lehetetlen helyzetre olyan megoldást javasolhatnak, hogy az utóbbi években a regionális irodáknál létrejött irattárak legyenek a megyék között szétosztva, azon a címen, hogy az nem a gyűjtemény része, hanem operatív anyag - idővel pedig kerüljenek a megyei levéltárakba. Ez meg fogja törni ennek a 140 éve organikusan gyarapodó gyűjteménynek az egységét és további fejlődését, egyben valamennyi jövőbeli résztvevő számára iszonyúan meg fogja nehezíteni a műemlékek későbbi gondozását és kezelését.

K. G.: Úgy tűnik, hogy ez a feldarabolás épp az ellenkező célt szolgálja a gyakorlat terén, mint amit a közigazgatási reform hirdet, vagyis nemhogy gyorsíthatná az ügymenetet, hanem rettenetesen le fogja lassítani, esetleg teljesen lehetlenné teszi működését. Ami a legfájdalmasabb, hogy ezzel párhuzamosan eltűnhet a döntések szakmai megalapozottsága.

L. P.: Ez így van.

K. G.: Persze csak akkor, ha a szakszerű eljárásra gondolunk. Mert gyorsíthatja akkor, ha egy a járásnál egyedül levő műemlékesnek, akinek még ideje sem lesz majd ide feljönni vagy más kollégájának a tanácsát kikérni, azt mondják, hogy ha holnapra nem csinálod meg, sajnáljuk, akkor nincs műemlékes szempont.

L. P.: Igen, és ha még sikerülne is a rövid határidő ellenére érdemi szakvéleményt összeállítani, arra semmi garancia, hogy az építési hatóság ezt figyelembe veszi-e. Már eddig sem volt igaziból rálátásunk, hogy amit az utóbbi másfél évben tudományos véleményként leadtunk, az mennyire érvényesült a felügyeleti munkában és a hatósági munkában. Nincs visszajelzés, nem tudjuk.

K. G.: Milyen további veszélyeket látsz még? Azon kívül, hogy a mostani szervezeti változások a tényleges műemlékvédelmi tevékenységet nagyon jelentősen korlátozzák és gyakorlatilag látszólagossá teszik.

L. P.: Én pillanatnyilag úgy látom, hogy ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége. És csekély a remény, hogy esetleg rájönnek, hogy így nem lehet megfelelően ezt a tevékenységet folytatni.

K. G.: Pedig itt saját, fennen hirdetett értékrendjüknek is mást kellene diktálnia, ha komolyan gondolják, hogy a nemzeti értékekért felelős a Kormány.

L. P.: Ez egy utópia. Ezt a Kormány nem fogja felismerni, nem fogja figyelembe venni. Itt tényleg csak az van lehetőségként, hogy azok, akik ezt feladatként végül is megkapták, azok a minisztériumok, szervezetek, ahova ezek a tevékenységek most valamilyen módon be fognak tagolódni, az ott dolgozó államigazgatási szakemberek felismerik, hogy a dolog működésképtelen vagy működésképtelenné válhat, és hogy újabb lépések szükségesek ahhoz, hogy valami módon a szervezet és a tevékenység összefüggésrendszere megmaradjon. Mert az az atomizálás, ami most kinéz, az ennek a dolognak a teljes megszüntetését jelenti akkor is, hogy ha el lehet azt mondani, hogy a KÖH nem jogutód nélkül szűnik meg, tehát nem szűnik meg az intézményes műemlékvédelem, mert lesz egy ilyen központ, és esetleg máshol meg lesz egy tudományos részleg, és egy harmadik helyen működik majd a Műemléki Tanácsadó Testület.

K. G.: Azt kérdezném ennek a szomorú helyzetfelmérésnek a végén: tudunk-e arról, hogy

történt-e ehhez hasonló intézmény-pusztítás valahol a világon? A Budapest Világörökségért Alapítvány szeptember 10-én azt nyilatkozta, hogy Ceaușescu volt az egyetlen az utóbbi évtizedekben, aki ekkora csapást mert mérni a saját országának műemlékvédelmére, hogy azután példátlan pusztítást végezzen az ország műemlékei között.

L. P.: Nem tudok róla, hogy bárhol máshol is történt volna hasonló, persze a németországi átszervezések, a most ismeretes ausztriai kapacitáscsökkentések, létszámcsökkentések, amelyek azonban sok évre előre vannak kiszámolva, nyilván komoly érvágást jelentenek az illetékes műemlékvédelmi tevékenységnek, de korántsem ilyen átgondolatlanul és tervszerűtlenül. Azt mindenesetre nem várhatja senki, hogy egy sor más területhez hasonlóan ebbe is beavatkozna esetleg az Európai Unió. Az örökségvédelem -- így a műemlékvédelem is -- teljes egészében az Unió tagállamainak a nemzeti döntései közé tartozik, tehát ezt senki nem fogja, szakmai szervezeteken kívül, rajtunk számon kérni.

K. G.: Igen, ha egy nemzet választott kormánya tönkre akarja tenni országa kulturális örökségét, ez belügy.

L. P.: Úgy tűnik.